

Megtorlástól megbékülésig

150 éve történt meg a kiegyezés

Magyarországon száz esztendeig nem lesz többé forradalom, erről a fejemmel kezeskedem – jelentette Julius Jacob von Haynau tábornokszernagy, aki a világsi fegyverletétel után fölöttébb sértve érezte magát, mivel Görgey és tábornoktársai jelentős része megfosztották a hadvezéri diadaltól. A cár hadainak adva meg magukat ugyanis azt jelezték, hogy csakis azért kerekedhetett felül, mert a keleti koronás szomszéd is a császár mellé állt. (Az aradi tizenhármakból is csak az kaphatott „kegyelemből” golyót, aki előtte tette le a fegyvert, a többiek mind bitón végezték.)

Miklós cár hiába figyelmeztette Ferenc Józsefet, alkalmazza „az uralkodói jogok legszebbikét, a helyesen értelmezett kegyelmet”. Paszkjevics herceg a szövetséges orosz erők főparancsnoka is hasztalan ajánlotta a széleskörű amnesztiát, ahogyan Palmerton brit és Torqueville francia külügyminiszter diplomáciai jegyzékei is fölöslegesnek bizonyultak a polgári alkotmány kereteinek megtartását, a megbocsátás fontosságát illetően: az ifjú uralkodó rendíthetetlen maradt. Magyarország teljhatalmú katonai és politikai kormányzójává tette Haynaut.

Az itáliai, Habsburg-ellenes szabadságküzdelem időleges vérbefojtásában szerzett személyes „érdemeiért” bresciai hiénaként emlegetett férfiút azonban erősen késleltette, hogy a komáromi várvédőket csak 1849. október 2-án sikerült az erődrendszer átadására bírni. (Klapka György tábornok vezette ellenállásukkal még azt is elérték, hogy a mintegy harmincezer fős várórség valamennyi tagja büntetlenséget és az ország szabad elhagyását egyaránt biztosító menlevelet kapjon.)

Mindössze négy nap múlva – pontosan Latour, osztrák hadügyminiszter bécsi felkelők általi kivégzése első évfordulójára időzítve, haza is üzenve – megkezdődött a kendőzetlen rémuralom korszaka. Gyorsított eljárással működő haditörvényszékek ítékeztek civil személyek ügyében is, s nemcsak tábornokokat és főtiszteket küldtek kivégző osztagok elé. (Emlékezzünk meg a méltatlanul elfeledett katonamártirokról: Hrúby Gyula őrnagyról, Ormai Norbert és Kazinczy Lajos ezredestől, Fekete Imre gerilla századosról, de a fogságában megtévelyodott és ott elhunyt Lenkey János tábornokról is!) A polgári áldozatok is számosak voltak: az előző király által törvényesen kinevezett miniszterelnök, Batthyány Lajos mellett, Csányi László volt közlekedési minisztert, Jeszenák János egykori kormánybiztost, Perényi

Zsigmondot, a függetlenségi nyilatkozatot elfogadó országgyűlés felsőházának elnökét és Szacsavay Imrét, a képviselőház jegyzőjét is kivégezték. (És még csak október végén jártunk!)

A kivégzések hírére nemzetközi felháborodás kísérte. Emiatt október 26-ai ülésén az osztrák minisztertanács is közkegyelmet sürgető álláspontot képviselt, amit azonban a császár visszautasított, s magától is elhárítva a felelősséget „a politikai bűnösök sorsáról való döntést” Haynaura bízta. Ő pedig megértette az uralkodói gesztus ki nem mondott üzenetét...

Ma sem ismerjük a megtorlás első éveiben kivégzettek pontos számát. Mintegy ötszáz halálos ítélet született, s közel 120 olyan személyről tudunk, akin végre is hajtották azt. Számosan voltak, akiket csak jelképesen végeztek ki, mert még időben ismeretlen helyre szöktek. Ellenük távollétükben hozták meg a vérbírók ítéleteiket. Neveiket ki is szögezték az akasztófára, ekként jelezve, hogy elfogásuk esetén milyen sorsra szánják őket. (A távkivégzettek között volt egyébként a későbbi miniszterelnök, Andrássy Gyula is.) Akadtak olyanok is (számukat szintén 100-120 főre becsülik), akiket elfogásuk után hadbírói eljárás nélkül, rögtönítélettel, vagy azt is mellőzve a helyszínen végeztek ki, gyilkoltak le. Körükben is nagy számban voltak hazafiságukkal kitűnt polgári személyek. Csaknem kétezer elítéltet zártak fegyházba, küldtek várbörtönbe, sáncfogságra. Haynau elrendelte, hogy a volt honvédeket, különösen közlegénnyé lefokozott tiszteiket kényszersorozotként távolítsák el az országból, osszák be külföldön állandósuló császári alakulatokba. Elrendelte azt is, hogy mindazoknak, akik az 1848. október 3-a utáni forradalmi események részesei voltak, három hónapon belül meg kell jelenniük igazoló eljárásra a katonai parancsnokságok vagy hadbírók előtt. Sokan bujdosnak, illetve súlyos veszélyt vállalva rejtgettek menekülőket. A csatamezők hősi halottjait gyászolók, az eltűnteket hazavárók foszladozó reményei is növelték a rettenetet.

A megtorlások széleskörű nemzetközi felháborodást keltenek, ami az európai uralkodóházak számára szalonképtelenné lett császári udvar számára is egyre kínosabbá vált. Hatásköri túllépéseire és a civil hatóság sérelmére elkövetett túlkapásaira hivatkozva 1850. július 6-án nyugdíjazták véreskező kormányzójukat. (A nemzetközi közvélemény és

diplomácia megbotránkozását egyaránt jól példázza az a londoni eset, ami Haynauval – még elmozdítása évében – egy londoni sörgyár udvarán esett meg. Újságcépei alapján felismerték a dolgozók: seprűkkel, ökölrel, ostorokkal, kövekkel támadták meg, menekülésre késztették, hosszan üldözték, s kevés híján agyonverték. „A munkások csak az embertelenség elleni véleményüknek adtak hangot egy olyan emberrel szemben, akire erkölcstelen bűnözőként tekinthetünk” – írta válaszként az osztrák tiltakozásra a brit külügyminiszter.)

Haynau londoni megveretése (korabeli brit sajtómetszet)

A csendes ellenállás

Bár a kétélű borotvát használat után tokba tették – amit egykor *Radetzky* tábornagy ajánlott Haynau kapcsán –, nehogy megvágja használója ujjait, a cél: Magyarország forradalom előtti csekélyke önállóságát, sajátos kezelését is felszámolni, a birodalom többi tartományának egyikévé süllyeszteni, változatlanul megmaradt. Már a Haynau szabta új ideiglenes közigazgatási rend leválasztotta Erdélyt és a Muraközzelel együtt Horvátországot is, megszüntette a vármegyerendszert, majd tizenöt részre osztotta a maradék országot, s azokat közvetlen osztrák irányításba adta (bécsi minisztérium és császári biztosok kormányozták). Ezt aztán egy császári nyílt parancs még azzal is megfejtette, hogy Torontál, Krassó és Temes vármegyéből, illetve Szamos megye egy részéből létrehozta és leválasztotta a Szerb Vajdaságot és a Temesi Bánságot. Az ország románok lakta területeinek politikai és közigazgatási egységgé alakítását viszont, noha azt vezetőik kezdeményezték és várták, elutasították, és a szövetségesnek számító szlovák légiót, valamint a horvát báni tanácsot, majd a horvát országgyűlést is feloszlatták (ha úgy tetszik, őket is tokba tették). „*Ausztria népeinek egyenlő jogállására tekintettel*” a nyolcvévi katonai szolgálati kötelezettséget Magyarországra is kiterjesztették. Ahogyan rövidesen az osztrák adótörvények hatályát is, amivel néhány év alatt szinte megkettőzték a magyarok adóterheit.

A birodalmi belügyminiszterről elnevezett *Bach*-korszakra (1850-1859) a nyílt abszolutista önkény volt jellemző. A korábban említett „leválasztott területeket” közvetlen bécsi fennhatóság alá helyezték, a maradék, öt politikai közigazgatási kerületre osztott ország ügyeit külön, helyi katonai és polgári kormányzó (*Albrecht főherceg*) felügyelte. A kerületeket „császári és királyi” főispánok vezették, a megyék élére pedig ugyancsak „cs. és kir.” megyefőnököket neveztek ki. A karhatalomra, besúgóhálózatra, teljes megfélemlítésre és germanizálásra kiépített

rendszer a magyarok jó alattvalóvá nevelését, azaz a magyar nyelv és szellem kíméletlen visszaszorítását kívánta kikényszeríteni. Ez viszont folyamatosan ébren tartotta az országlakók közös ellenszenvét, s felélesztette tevőleges, illetve csendes ellenállását.

A kortárs *Hőke* Lajos (Magyarország újjabbkori története) így idézi fel az utóbbit: „*Ez a nagy, ép, erős és hajthatatlan része a nemzetnek, bensőjében elhatározta, hogy az osztrák hatalommal nem alkuszik, útjából ki áll s vele nem érintkezik, czélját elő nem segíti, nem támogatja, utasítást neki nem ad; a mit rendel, tartozásképen teljesíti, de ami tőle jó, rokonszenvébe nem fogadja; meghajlik előtte, de nem enged, eltűri őt egy ideig, de felsőségét nyíltan el nem ismeri, hivatalt – aki csak teheti – nem vállal, s rabszolgává aljasodó rendszerének állandósítását elő nem mozdítja. A gazdag főúr és jómódú nemes, az értelmi kereset emberei és a polgár elhatározta, hogy az adót nem fizetik, míg végrehajtó nem jó rájuk. A katonaságnak csak azt szolgáltatják ki, amit elkerülni nem lehet. A fuvarral késnek, utat könnyű kedvvel nem csinálnak. A német nyelv értését megtagadják, mindenütt magyar tolmácsot, magyar választ és ítéletet kívánnak. Vagyoniát, jövedelmét, keresetét, senki, úgy amint van, be nem vallja. Ha felvilágosítást kérnek tőle, nem tudommal felel; ha személyekről tudakozódnak, nem ismeremmel, ha tényekről, nem látással. Megvetni az önkényuralmat, nem tudni szolgáliról semmit, mintha itt sem élénének – az volt a közjelszó. Ne érezze magát az osztrák otthon sehol, soha, semmiben. Legyen s maradjon idegen e földön, ne szeresse senki. A társaságok ne fogadják be. A családok és házak küszöbei legyenek elzárva előttük. A nők ne bocsássák közelükbe, a férfiak ne barátkozzanak, ne mulassanak velők. Legyenek olyanok, mint a pestises, akit mindenki kerül, akitől minden fél. Az osztrákság legyen megbélyegző, a mi kizárja őket az olvasó-egyletekből, casinókból, vigadókból. Őrizze meg minden magyar legbensőbb szentélyében: »ezek voltak legjobbaink legyilkolói, ezek a haza; leigáztatása eszközei fogadja fel férfiúi fogadással kiki, hogy vérei, hősei, magyar államférfiai halálát nem feledi, osztráknak baráti jobbot nem ad, iránta ki nem engesztelődik.« Ez volt a magyar passivitási politika társadalmi életünkben nyilvánulása.”*

Jókai Mór Új földesúr című regénye legelső korfeszítő eleme szintén ezen különös ellenállás (a passzív rezisztencia) bemutatása. Nagybirtokos főszereplője jelszavat is ad rá: Vegetáljunk!!! Amikor bevezetik az osztrák dohánymonopóliumot, s házmotázásokkal, letartóztatásokkal igyekeznek betartatni, akkor leszokik a pipázásról. Midőn hírért veszi, hogy a sör- és pálinkaadó után a borra is hasonlót szándékoznak kivetni, a borivás szenvedélyét is sutba vágja. Miután a játékkártyákra is császári illetékbevéteget kellett ragasztani, a tarokkozással is ugyanezt teszi. A vadászpuskatartáshoz a császári megyefőnök engedélye, a nyergek birtoklásához pedig járás biztosnál tett írásos ígervény kell, arról, hogy nem használja majd uralkodója elleni célra? Nos, akkor nem lovagol, és nem vadászik. Az országon belüli utazáshoz is belhatósági okiratot (útlevelet) kell kiváltani két tanú jóállása mellett? Akkor nem hagyja el többé a birtokát. Amikor egyes utcai viseletekre is tiltásokat vezettek be, többé a falu utcája se látta. Végül meghozta a legnagyobb áldozatot is, ami magyar embertől elvárható. Amikor a perlekedést is hatósági illetékhez kötötték, minden perestársával megbékélt...

Persze ennyiből is tudhatnánk, hogy erősen eltúlzott az a nézet, amely általános – főleg szervezett – ellenállásként láttatja az eseményeket, de alábecsülni sem szabad jelentőségét. Az ugyanis, hogy a főbb tisztviselőket Ausztriából, az alsóbb hivatalnokokat Cseh- és Morvaországból kellett nagy számban Magyarországra csábítani, mivel kellő számú magyar együttműködő nem akadt – még a népszerűsítésükre magyarossá kiagyalt: vitézkötéses, sarkantyús csizmás, hosszúkardos, tollas kalpagos egyenruhájuk ellenére sem – tovább fokozta a nemzeti ellen-szenvet. (Ráadásul köznevetség tárgyává is tette a „Bach-huszárokat”).

Az ellen mit sem lehetett tenni, hogy cigány mellett „sírva vigadjanak”, sőt bizonyos dalok betiltásával csak olajat öntöttek a tűzre, nemzetvédő programmá avatták a fergeteges cigánymuzsikát is. A nyilvános magyaros viseletek tiltásával csak azt sikerült elérni, hogy elsöprő divattá lett a magyaros társasági öltözet. A nemzeti színek tiltásával, hogy soha többé, senki nem öltözött fekete-sárgába (a császári színekbe), hacsak nem vágyott a kiközösítésre. Új szokások és módik is terjedtek, s éppen mert kockázatos volt, büntetés járt érte, bizalomépítő volt. A szabadság cinkosává tette azokat, akik látták. Rabláncból készült karkötők, az aradi vértanúk kezdőbetűivel ellátott ékszerek és karszalagok járták. Az pedig – noha nyilvánvaló ellenállást jelentett – betilthatatlan volt, hogy ne viseljenek „örökfekete” gyászruhát, vagy féltitkosan a bukott szabadságharc emlékeztetőjévé kijelentett piros-feketét. Vidéken meg a fehér blúzós, zöld szoknyás, piros pruszlikossá tett népviseletet ki parancsolhatta volna le a lányokról, menyecskékről? A nyilvános csárdásjárás korlátozásával (hány darab csárdás játszható nyilvános rendezvényeken) is csak azt érték el, hogy végeláthatatlan hosszú lett egy-egy

csárdás, s olyan padlócsapkodó csizmahangokba torkollt, ami tüntetéssel ért fel.

A neves halottak minden temetése valóságos nemzeti demonstrációvá vált. *Wesselényi* Miklósé és *Vörösmartyé*. A Szózat költőjét a 150-200 ezres Duna-parti ikervárosban mintegy húszezres tömeg kísérte utolsó útjára, s vált hangos tiltakozóvá. Tüntetésbe fordult a *Kisfaludy*, *Berzsenyi*, *Kölcsey* és *Kazinczy* évfordulós megemlékezése is.

Belső szervezkedések

Egyre több titkosrendőrt és besúgót kellett tartani, mert különben Bécs számára kezelhetlenné váltak volna a folyamatok. Újabb és újabb összeesküvések szálaikat gombolyították fel. 1851-ben letartóztatták s bebörtönözték *Teleki* Blankát és *Leövey* Klárát, mivel „forradalmi szellemben” nevelték tanítványait. Ugyanez évben Habsburg-ellenes szervezkedést lepleztek le Székelyföldön és Pesten (előbbit *Makk* József, a komáromi vár volt tüzérparancsnoka, utóbbit *Jubál* Károly tanár vezette). *Kossuth* megbízására *May* János honvéd alezredes Bécs környékén és Komáromban kezdett titkos fegyveres szervezet kiépítésébe, *Gál* Sándort pedig „az erdélyi felszabadító hadsereg” parancsnokává nevezte ki, s a románokkal való tárgyalásra is felhatalmazta. Valamennyien lepleződtek, s tömeges letartóztatások következtek. *Kossuth* nővéreit is hadbíróság elé állították, mint összeesküvőket (végül családotul az országból való távozásra készítették mindkettejüket). 1852-ben derítették fényt *Noszlopy* Gáspár egykori kormánybiztos fegyveres készülődésére, aki Pest és Tolna megyében szervezett szabadcsapatokat egy felkelés kirobbantásához, illetve a szemleútra Magyarhonba érkező *Ferenc* József elfogására.

A következő évben *Libényi* János szabólegény csaknem megölte a császárt. Bécsben támadt rá. (A sors, amit kormányzásával mindennél jobban szeretett hazámra mért, kivégzett és bebörtönöztött honfitársaim, lelkeim mélyéig megrendítettek – indokolta szándékát az őt halálra ítéelő bíróság előtt.) Merénylete újabb házkutatási, letartóztatási hullámhoz vezetett, állandó őrzásokat rendeltek el. Megerősítették a titkosrendőrséget, újabb besúgókat, megfigyelőket szerveztek be. Így került kézre, majd bitóra *Török* János marosvásárhelyi református tanár, *Horváth* Károly háromszéki birtokos és *Gálfi* Mihály udvarhelyszéki ügyvéd, akik fegyveres összeesküvést szőttek Magyarország felszabadítására (társaikat súlyos várfogságra ítélték), valamint *Skrzetulsky* Kázmér, aki Mátrában szervezett gerillacsapatot. 1853-ban fegyveres ellenállás szervezéséért *Gasparich* Márk Kilit ferences szerzetest is kivégezték. *Hatvani* Imre csoportjának tizennégy tagját börtönözték be, felkelési tervüket ugyanis beárulta valaki. Egy évre rá *Csomortányi* Károly forradalmi társasága került hasonló sorsra. Az évtized végére mind kevésbé lehetett megfélemlíteni az ifjúságot. 1860. március 15-én már az sem segített, hogy a tüntetésszerű for-

radalmi gyászmisék szervezőit, s az általuk felkért *Táncsics* Mihályt a megelőző napokban letartóztaták, s hogy az ennek ellenére gyülekező tömeget újra és újra szétterelték. Az összegyűlt tömeget végül szuronyrohammal és lövésekkel oszlatták fel. *Forinyák* Géza joghallgató életét veszítette. Temetésén még nagyobb tömeg éltette, követelte a magyar szabadságot.

1860 márciusában a döblingi elmeógyógyintézet – nagyon is ép gondolkodású – lakójánál, a maró hangú, a fennálló rendszert leleplező, névtelen röpiratokat írt *Széchenyiné*l tartottak házkutatást. Lefoglalták szerteágazó levelezését, amely alkalmas volt egy „összeesküvés” kapcsán rendezendő kirakatper megindításához. Ez vezetett a gróf öngyilkosságához, amelyet a kortársi közvélemény egyértelműen Bécs számlájára írt. A „legnagyobb magyart” *Nagycenken*, rendőrségi utasításra, a hivatalos gyászjelentésben közölt időpontnál egy nappal korábban helyezték örök nyugalomra. A mégis megjelent tömeget a karhatalom nem engedte a temetőbe. Erre igen hatásos válaszként Pesten nyolcvanezren (!) jelentek meg a belvárosi templomnál, az Akadémia által emelt jelképes ravatal előtt megtartott gyászistentiszteleten.

A belső, tevéleges ellenállási kísérletek hőseiről és mártírjairól alig tud valamit a közvélemény pedig a passzív ellenállás mellett az ő áldozataik voltak a bécsi udvar folyamatos fenyegetettségérzetének legfőbb fenntartói, egyben a nemzeti együtt nem működés ösztönzői is.

Az emigráció ténykedése

A nemzeti ellenállás harmadik elemeként az emigráció külső nyomásgyakorlását kell említeni. Nemcsak azt, amit a belső szervezkedések felszítása érdekében tett, hanem főként, amit a kedvező külpolitikai fordulatok kihasználása érdekében cselekedett meg. (Rendkívül nagy költségekre készítette a megfigyelésükre és hatástalanításukra szervezett ügynökök s diplomaták gazdáit.)

Elég csak *Kossuth* kútahtyái – a nemzetiségeknek az 1849. évi törvénytől tágabb és bővebb jogokat tartalmazó – alkotmánytervére, majd a Duna menti népek konföderációs tervzetére, s az azokról folyó tárgyalásokra utalni. Amerikai és angliai diplomáciai tárgyalásai, körútjai, melyeket az újabb magyar szabadságharc szellemi, politikai, katonai, illetve pénzügyi támogatása érdekében szerveztek, még nagyobb riadalmat keltett. (Az Egyesült Államokban még *Kossuth*-dollár is forgalomba került a pénzügyi alapok biztosítására.) *Klapka* György független magyar-délszláv-román államszövetségi tervzete is a Habsburg birodalom elleni kihívásnak tűnt, hisz a megosztani szánt nemzetiségek közeledését és a határmenti szövetségesek megteremtését szolgálta. A piemonti miniszterelnökkel *Klapka* viszont már magyar katonai légió felállításáról tárgyalt. *Kossuth* megállapodást kötött *Alexandru*

Ioan Cuzaval, az Egyesült Román Fejedelemség uralkodójával, aki az emigráció fegyverraktárainak létrehozása mellett ahhoz is hozzájárult, hogy hazájában a felszabadító harcok kezdetekor, román területen magyar támaszpontokat hozzanak létre. Megszerezte támogatását Magyarország (s benne Horvátország), Szerbia és Románia majdani konföderációjához is. *III. Napóleon* francia császárral is egyezsége jutott: amennyiben az itáliai Habsburg-ellenes háború során a francia hadak magyar területre lépnek, nemzeti felkeléssel segítik győzelmüket, melynek ára az, hogy helyreállítják a független Magyarországot. A háború kitörésekor *Klapka* főparancsnokságával Genovában mintegy három és fél ezres sereg alakult. Bevetésükre azonban a (talán épp a bizonytalan magyar hátország okán lekötött jelentős katonai erők miatti) gyors osztrák vereség, s hirtelen békekötés miatt már nem kerülhetett sor. *A Garibaldi* mellett szervezett magyar légió viszont sikeresen és kiemelkedő hősiességgel vett részt az egységes Olaszország megteremtéséért vívott ütközetekben. A partraszálló vörös ingesek, a „marsalai ezrek” között volt *Türr* István ezredes, majd olasz királyi altábornagy, *Tüköry* Lajos egykori honvéd főhadnagy, török őrnagy, olasz alezredes, *Goldberg* Antal őrmester és *Lajoski* Vencel közlegény is. E légió híres harcosa lett még *Éber* Nándor dandárparancsnok, *Dunyov* István ezredes és *Frigyesi* Gusztáv őrnagy is. (Az aspromonti csatában mintegy 300 magyar küzdött *Garibaldi* oldalán.)

A magyar nép vágyakat szőtt *Garibaldiék*, *Türrék* sikerei hallatán, s az egyszerű nép ajkán felsejlett a közelgő olasz beavatkozás képe. *Kossuthék* meg is állapodtak arról *Cavourral*, a szárd-piemonti miniszterelnökkel, hogy egy új olasz-osztrák háború kitörésének a magyar függetlenség helyreállítása is célja lesz. Ekkor ment híre *Jókai* állítólagos „véletlen” sajtóhibájának is a többlet r-betűvel az *Üstökösben*. (Mit csináljon most a magyar ember? Várjon és türrjön.) Nemcsak *Türr* Istvánt várta azonban a magyar! Már korábban, 1858 novemberében az a hír terjedt el *Békés* megyében, hogy *Kossuth* orosz hadak élén érkezik meg heteken belül, s első dolga az lesz, hogy fölosztja a nagybirtokokat. Azonnal szervezkedni kezdtek, hogy készek legyenek a támogatására.

Az 1866-os porosz-osztrák háború ismét eséllyel kecsegtetett, így *Klapka* és *Bismarck* kancellár meg egyezett egy poroszországi magyar légió felállításáról. A „magyar kártya” kijátszása nyilván csak egy elhúzódó háború esetén történt volna meg, ahol a hátországi felkelés segíthette volna a főerőket. Erre azonban nem került sor, a gyors osztrák vereség ismét megfosztotta a felállított *Klapka*-erőket az érdemi küzdelemtől. Támogatás nélkül reményük sem maradt. *Klapka* külső segítségre már semmiképp sem számíthatott, ám ahogy 1849-ben *Komáromnál*, úgy 1866-ban is övé maradt az utolsó fegyveres szó. Mintegy másfélezer-kétezer vörös sipkás katonájával Magyarország területére lépett, s megszállta az útjába eső első *Trencsény* megyei települést. Pár nap

múlva aztán visszavonult. Kénytelen volt belátni, hogy az ország népe kimerült, megtört az ellenállásban, s már nem új felkelés kirobbanására, hanem a közelgő békés megegyezésre vár.

Belpolitikai kísérletek

A csupán orosz beavatkozással levert magyar szabadságharc sikerei és a többszöri bécsi forradalmak is jelezték: a birodalom túlélésének záloga az abszolutista uralkodási formák feladása, a benne élő népek kölcsönös megbékítése lehet, tehát valamiféle egyezésre van szükség. A kezdeti időkben Ferenc József azonban totális egyszemélyi uralkodásra tört. 1851-ben megszüntette a hatalomra jutásakor kihirdetett olaszországi kényszeralkotmányt, a parlamenttel közös törvényhozói hatalmat kizárólag magának tartva meg. Miniszterei azontúl kizárólag neki tartoztak felelősséggel, kormányát pusztán tanácsadó-végrehajtásfelügyelő testületté tette. 1852-ben a miniszterelnöki posztot, az első itáliai vereségek után pedig a tevőleges katonai parancsnokságot is átvette. Egyeduralkodóként császári nyílt parancsokkal, uralkodói rendeletekkel kormányozta birodalmát.

Az osztrák jogász és politikus, Wenzel *Lustkandl* által hangoztatott jogeljátszás elvére (*Verwirkungstheorie*) hivatkozva – mely szerint a királya ellen lázadó és trónfosztó magyarság minden történeti jogától megfosztotta önmagát – az uralkodó a legkisebb egyezkedést is megtagadta. *Apponyi György* 1852-es *őkonzervatív emlékiratára* sem volt tekintettel, ami a forradalom előtti kormányzati forma visszaállítását, illetve a magyar nyelvű közigazgatás helyreállítását kérte. 1857-ben tett magyarországi útján a 131, zömmel hazai főnemes, de néhány köznemes és nagypolgár által aláírt óvatos tiltakozást is tartalmazó „*Hódolati feliratot*” átvenni sem volt hajlandó. Ezt a *Dessewffy Emil* által szerkesztett – az 1848 előtti magyar kormányzati mellőzését, a rendkívül magas adóterheket és az ország területi szétdarabolását felpanaszló – folyamodványt Bécsben is megkísérelték átadni neki. A dokumentum kézbesítésére ismét *Scitovszky János*, a magyar hercegprímás, esztergomi érsek vállalkozott, ám onnan is dolgavégezetlenül tért haza.

Az egyetlen osztrák kísérlet, amely a tárgyalási készség látszatát kívánta kelteni, még *Schmerlingtől*, az akkori igazságügy-minisztertől származott, aki 1850-ban több magánjogi kérdés megvitatására – nyilván császári jóváhagyással – Bécsbe hívta *Deák Ferencet*. A *Batthyány-kormány* egyetlen Magyarországon tartózkodó tagja (egykori igazságügy-minisztere), azonban önérzetesen megtagadta, hogy tárgyalásaival mintegy hitelesítse a fennálló állapotokat. („*A legutóbbi idők szomorú eseményei után, oly viszonyok közepette, melyek még most is fennállnak, bármennyire hízelgő lehetne is számomra e megtisztelő fölkérés, köteles vagyok tisztelettel, de határozottan visszautasítani.*”) A válasznak híre ment, s a csendes ellenállás ösztönzőül szolgált.

A birodalom rendjének fenntartása, az alattvalók (nemcsak a magyarok, hanem az itáliai tartományok lázadó lakói) fékentartása, a hadi és rendőri költségek, a korábban említettek miatt elképesztő kiadásokkal jártak, amelyhez az adózási fegyelem hiánya és a fejlődésében megrekedt gazdaság is jelentősen hozzájárult. (Az állami költségvetésnek csaknem felét a – belügyi feladatokra is lekötött – hadsereg, a rend- és csendőrség, valamint a közigazgatás emésztette fel.) Már 1857-ben komoly pénzügyi válság alakult ki, ami évekig folyamatosan államcsőddel fenyegetett. 1859-ben ráadásul a szárd-francia haderők Magentánál, majd Solferinónál is döntő csapást mértek a Habsburg állam hadseregére. (Ausztria kénytelen lemondani Lombardiáról.)

A vereség kül- és belpolitikai súlya, a magyar emigráció tárgyalásainak fenyegető híre és a pénzügyi helyzet is arra sarkallta az uralkodót, hogy népei megnyugtató érdekekben visszatérjen valamiféle alkotmányossághoz. Mentesztette *Bachot* és reformokat ígért. A hazai állapotokra is igen jellemző az a kevésbé ismert tény, hogy 1859. október 19-én éppen a rendőrminiszter, *Alexander Hübner* állt elő azzal a javaslattal, hogy Magyarországon térjenek vissza a történeti alapokra, s állítsák vissza az 1847-es kormányzati állapotot. (A császár két nappal később már mentesztette is a hivatalából.)

A birodalom államjogi rendezésére 1860. október 20-ára született meg a császári-királyi rendelet (az „*októberi diploma*”) amely ugyan alkotmányos jogokat garantált, de Magyarország beolvasztását fenntartva, annak irányítását is az egyes tartományok által tartományi gyűléseken megválasztott delegáltakból álló Birodalmi Tanács (*Reichsrat*) végezte volna. (*Valami parlamentáris életet fogunk kapni, de a hatalom az én kezemben marad* – magyarázta udvari körökben maga a kibocsátó.) A Magyar Kancelláriát, a Helytartótanácsot, valamint a megerendszert és a magyar oktatási nyelvet ugyanakkor visszaállította, a Szerb Vajdaságot megszüntette. A kancellárhoz küldött leiratában az uralkodó elrendelte az országgyűlés összehívását is. Ha a császár azt remélte, ezzel megbékíti a magyarokat, alaposan tévedett. Tiltakozáshullám söpört végig az országon, melynek a pesti és nyíregyházi tüntetés volt legkiemelkedőbb eseménye. Utóbbi város lakói odáig mentek, hogy valamennyi középületről leverték a kétfejű sasos címereket. Példájukat aztán az újabb megmozdulásokon Pest polgárai is követték. A trónfoglalás évfordulóján ugyanis megint csak országos tüntetések zajlottak. Heves vármegye határozatban mondta ki, hogy Ferenc József nem törvényes uralkodó. A titkosrendőrség sorra jelentette: az emigráció és a hazai ellenzék tárgyalásait és megállapodását a katonai előkészületekről, tevékenységük összekapcsolásáról, illetve a nemzetiségekkel – *Kossuth kúta*hyai alkotmánytervezete alapján – történő kiegyezésről.

Az ideiglenes magyar választási rend kidolgozására összehívott hercegprímási értekezlet, mit sem törődve az uralkodó szándékával, csakis az 1848. évi

V. törvénycikk alapján összehívott országgyűlést fogalmazta meg lehetséges eljárásnak. (A horvát báni értekezlet is hasonlóképpen döntött!) Deák Ferenc meg sem jelent ezen a fórumon, nehogy az a látszat kerekedjen, hogy egyáltalán vitaalap lehet bármiféle más megoldás.

Az uralkodó a Szerb Vajdaságot és a Temesi Bánságot, majd a Muraközt is visszacsatoltatta az országhoz, és 1861 februárjában újabb pátenssel igyekezett jobb belátásra bírni alattvalóit. E szerint a tartományi országgyűlések fölött egy korlátozott jogú, kétkamarás birodalmi gyűlés igazgatta volna az ország ügyeit. (A helyek csaknem egynegyedet a magyar delegáltak, 16%-át a csehek, 7,5%-át az erdélyi tartomány, 2,6%-át a horvátok tölthették volna be. A „februári pátens” Magyarországot kiszolgáltatta volna a többségben levő örökös tartományoknak, a legfontosabb döntések pedig továbbra is uralkodói, birodalmi tanácsi hatáskörben maradtak volna.)

Az 1861-ben a birodalmi gyűlés elfogadására összehívott magyar országgyűlés a visszautasítás tényében teljes egyetértést mutatott („nem engedtek a negyvennyolcból”), pusztán abban alakult ki késhegyig menő vita, hogy miként hozzák ezt a császár tudomására. A Teleki László vezette tömörülés (Határozati Párt) nem tekintette magyar királynak, hiszen V. Ferdinánd lemondásakor nem nyilatkozott arról, hogy a magyar trónról is lemondott volna. Az ő törvényein alapult – azok tették törvényessé egészen a trónfosztásig – az 1848/49-ben bekövetkezett átalakulás, így jogossá az azok megvédéséért folytatott szabadságharcunk. Ezért ők amellet kardoskodtak, hogy formailag egy határozattal, s ne jogszerű uralkodónak járó felirattal küldjék pokolba a „kegyes javaslatot”. Deák Ferenc és hívei (Felirati Párt) azonban abból indultak ki, hogy az egy évtizede fennálló joghatalmi helyzetben Ferenc József valóságos uralkodó, így akként kell hozzá viszonyulni, s úgy tudatni vele a visszautasítást (nyitva hagyva egy későbbi megegyezéskeresés lehetőségét.) Jórészt Teleki László, a végszavazás előtt közel egy hónappal elkövetett öngyilkossága miatt végül a határozati mód került minimális, alig háromszavazatnyi többségbe. Várady Gábor, a Határozati Párt tagja azonban egy héttel később 134:130 arányban kieszközölte, hogy a Deák-féle feliratba az is bekerüljön: amíg Erdély, Horvátország és Fiume képviselői nincsenek jelen a magyar országgyűlésben, addig a képviselők nem hajlandók V. Ferdinánd lemondását megvitatni. Az így kiegészített felirat átvételét megtagadta az uralkodó. A kiegészítés visszavonása után ugyan kegyeskedett átvenni a dokumentumot, az abban foglaltakat azonban határozottan visszautasította. A horvát országgyűlés döntést hozott: önállóságát és területi épségét garantáló perszonáliunióként hajlandó csatlakozni a Magyar Királysághoz, egyben elutasítja a birodalmi gyűlésben való részvételt.

A képviselőház a visszautasító, fenyegető hangú uralkodói leiratra még határozottabb fogalmazású második feliratban követelte az 1848. áprilisi tör-

vények visszaállítását. Az ország alkotmánya nem alkotmány. *Lehet, hogy nehéz idők következnek ismét hazánkra, de a megszegett kötelesség árán azokat megváltanunk nem szabad. Az ország alkotmányos szabadsága nem oly sajátunk, melyről szabadon rendelkezhetnénk; s hitűnkre bízta a nemzet annak hű megőrzését, s mi felelősek vagyunk a haza és lelkiismeretünk előtt... Ha túrni kell, túrni fog a nemzet, hogy megmentse az utókornak azon alkotmányos szabadságot, melyet őseitől örökölt, túrni fog csüggedés nélkül, mint ősei túrtek és szenvedtek, hogy megvédhessek az ország jogait – olvasható az egyhangúan (!) elfogadott feliratban. Engedni ott, hol az engedés öngyilkosság, kockázatni ott, hol arra szükség nem kényszerít, egyaránt bűn volna a nemzet ellen – figyelmeztetett Deák már első felirati beszédében is.*

A nyitva hagyott kiskapu az volt (ha érteni akarta az udvar, érthette), hogy a 48-as állapotokat is egy olyan törvényből vezette le (*Pragmatica Sanctio*), amely során egy hasonlóan szorult helyzetben levő Habsburg-ház kért és kapott a magyar rendektől segítséget, s melynek révén pár évtizeddel később egy koronátlan király is uralkodott az ország felett. Az idézett leányági öröklődés mellett a jogforrás elfogadásakor a magyar országgyűlés elkötelezte a magát az egységes birodalom mellett, s cserébe alkotmányos garanciákat kapott. V. Ferdinánd is ez alapján volt egyszerre a birodalom császára és magyar király, az általa kihirdetett „áprilisi törvények” tehát mindenképp érvényesnek tekintendők.

Az uralkodó természetesen sértve érezte magát. Ki hallott ilyen legyőzöttekről? Ha nem kell a kegy, akkor jöjjön újra az erő! Betiltotta a megyegyűléseket, felfüggesztette a Helytartótanács testületi hatáskörét, feloszlatta a magyar és a horvát országgyűlést, felfüggesztette a maga kínálta alkotmányosságot, ismét katonai bíraskodást rendelt el. Az új korszakot *provizórium*nak nevezték el, utalva arra, hogy csak időleges lesz. Ezzel együtt 1865-ig tartott. Újabb lefoglalásokkal igyekeztek félelmet kelteni. (Mások mellett Szilágyi Virgil, Táncsics ügyvédje, valamint Mezei Lipót, a Határozati Párt politikusa jutott rendőrkézre, de a „jóságos császár” tíz hónap múlva minden politikai okokból lefogott és perbe vont személynek megkegyelmezett.) Talán a közhangulatot kívánták ekképpen előkészíteni: két héttel később fogadta ugyanis az uralkodó Apponyi György országbíró, aki konzervatív *kiegyenlítési emlékirattal* érkezett a Burgba, amit titkos csatornáin maga a császári udvar szorgalmazott. Nem örülhettek a végeredménynek. A Bécshez legközelebb álló magyar politikusok által kidolgozott dokumentum is egyenjogú dualizmusra és az ország területi integritásának teljes helyreállítására tett ugyanis javaslatot. Nem lehetett kétségük felőle, s meg is kapták a dühödt elutasításról szóló uralkodói leiratot, s az Apponyit tisztségéből történő elbocsátó határozatot.

A magyarokkal kapcsolatos, birodalmon belüli szolidaritás kedvezőtlen és kedvező példákat is hozott. 1863-ban több csehországi képviselő elhagyta a birodalmi tanácsot, mivel – véleményük szerint – a

magyarok országgyűlési delegáltjai nélkül jogtalanul tárgyalt bármiféle ügyet. A liberális osztrák képviselők többször is felemelték szavukat: feliratban és nyílt felszólalásban kérték a magyar országgyűlés újbóli összehívását. Megválasztott magyar tagjai törvénytelennek minősítették az összehívott erdélyi országgyűlés munkáját és tiltakozásként testületileg távolmaradtak ülésnapjairól. A csonka testület ennek ellenére kimondta a császári alkotmánytervezet elfogadását, s követeket küldött a birodalmi tanácsba.

Ugyanebben az évben újra megjelent a fegyveres ellenállás több kísérlete is. Előbb a *Somogyi* József és *Jámbor* András vezette szervezkedés lepleződött le egy csúnya árulás következtében, a következő év elején pedig a *Nedeczky* István, *Almásy* Pál és *Beniczky* Lajos szervezte – Kossuthal is egyeztetett – országos katonai felkelés terve is idő előtt kitudódott.

Az elhúzódó provizórium súlyos hátrányokat okozott az országnak. A magyarok nélkül döntöttek az őket is hátrányosan érintő ügyekben; a nemzeti-ségek ellenük való kijátszási kísérletei folytatódtak, a bizonytalan státuszú magyar területre pedig alig érkezett vállalkozó külföldi tőke. A hazai gazdálkodók tartalékai – így ellenállási hajlandóságuk is – kimerülőben volt, a polgárosodás folyamata megtorpant. A magyar kérdés lezáratlansága magát az elerőtlenedő birodalmat is szüntelen gazdasági válságba sodorta, diplomáciai elszigetelődésbe taszította. Az 1863-as lengyel felkelés orosz leverése ugyanakkor jól modellezte, hogy a nyugati diplomácia nem érdekelt a térségbeli változásokban. Deák és legfőbb elvbarátai (*Eötvös* József, *Trefort* Ágoston, *Csengery* Antal, *Lónyay* Menyhért, *Andrássy* Gyula) felismerték, hogy mindkét fél részéről megértek a kiegyezés feltételei.

A megbékélés útján

A kényszerítő körülmények végül Ferenc Józsefet is felismerésre és egyezkedésre készítették. Megbízottai felkeresték Deákot, és kifaggatták, miként, milyen feltételekkel lehetne keresztül vinni a megbékülést. Nagyjából ugyanazt hallották tőle, amit később, 1864-ben írt, *Adalék a magyar közjoghoz* című munkájában és amit 1865-ben a *Pesti Hírlapban* neve jelzése nélkül megjelent *Húsvéti cikk*-ként emlegetett írásában is kifejtett. Az 1848. áprilisi alkotmányos állapot visszaállítása az alap. Minden egyéb csak erre épülhet. A perszonálunió alapján állva elismerhető, hogy a birodalom külbiztonsága közös, mi több, elsődleges cél, amiben a csak az uralkodó azonos személye révén, a birodalom részét képező, saját alkotmányához ragaszkodó Magyar Királyság is érdekelt. „Mi nem akarjuk ezen alkotmányos önállást feláldozni csupán azért, mert a lajtántúli népek új alkotmányának egyes pontjai másképp hangzanak; de készek leszünk mindenkor törvényszabta úton saját törvényeinket a birodalom szilárd fennállhatóságának biztosságával összhangzásba hozni, s a lajtántúli országok szabadságának és alkotmányos kifejlődésének útjában állani soha nem fogunk.”

Deák Húsvéti cikke 1865. április 16-án jelent meg. Május elején Apponyi György a bécsi Debatte hasábjain közölt egy írást, amely az uralkodó háztartásán túl a külügyet, hadügyet, illetve az ezek működtetésének finanszírozását kezelő – egyenlő számú magyar és osztrák parlamenti kiküldöttből álló – testület által felügyelt pénzügyi tárcát jelentette ki közös ügynek, s feltételének a felelős magyar minisztérium felállítását, s Ferenc József királlyá koronázását szabta.

Majláth György kancellár felterjesztésére újra engedélyezték a feloszlott megyei és városi bizottságok működését, hogy előkészítsék az új országgyűlés összehívását, majd felfüggesztették az 1860-61. évi alkotmányjogi pátensek hatályát. 1865. december 14-én új magyar országgyűlés kezdte meg működését, amely már az egész országra kiterjedő hatókörű volt (Erdély is visszakerült). Feladata a kiegyezés tető alá hozása volt.

Megkezdődtek az előkészítési tárgyalások is. A legnehezebb témának az államadósság kezelése és terheinek megosztása bizonyult. Késleltette a kibontakozást, hogy kitört a porosz-osztrák háború, majd Olaszország is hadat üzent a Habsburg birodalomnak. Az osztrák császári hadsereg katasztrofális veresége még inkább aláásta Bécs tekintélyét. Velence elvesztésénél jobban fájt, hogy a nagynémet egyesítés porosz színek alatt, Ausztria kirekesztésével mehetett végbe. A nagyhatalmi helyzet fenntartásához a magyar korona (és koronázás) is elengedhetetlené vált. A folytatódó tárgyalások során osztrák részről minden akadályozó és késleltető tényezőt háttérbe szorítottak.

A magyar fél követelései a megváltozott helyzetben sem módosultak, de Kossuth Lajos – az ellenvéleményét névtelenül írt cikkeiben tükröző, 1866 novemberétől illegálisan az országba juttatott Negyvenkilenc című lapjában megjelent cikkeivel, majd a Deáknak írt, s nyilvánosságra hozott végső tiltakozásával, az ún. *Cassandra-levéllel*, szembe ment a közösügyi egyezkedéssel. A függetlenség elárulását látta a készülő eseményben, hiszen a nemzet nevében Deákek önként mondtak le két, korábban kivívott, a nemzet önérékének megvédését leginkább szavatoló szabadságjogról. *Pedig magad mondád s helyesen mondád: hogy a jogot, melyet az erőszak elvesszen, vissza lehet szerezni, s veszve csak az van, a miről a nemzet maga lemondott. [...] „A jogvisszaszerzés álláspontjáról a jogfeladás sikamlós terére jutottál [...] Ne vezesd hazánkat oly áldozatokra, melyek még a reménytől is megfosztanának!”* – írta Deáknak. A közös külpolitika és hadügy kapcsán felfestette annak a helyzetnek veszélyét is, mely hazánkat egy idegen érdekért viselt háborúba sodorja, s szomszédjaival megromló kapcsolata okán az ország széteséséhez vezethet. „...Szomszédainkat úgy nyugat mint kelet felé ellenségeinkké teszi; a nemzetiségi belkérdés kielégítő megoldását, a Horvátországgali kiegyezkedést lehetetleníti, s szemlátó mást közelgő európai bonyodalmaknál hazánkat a vetélkedő ambícióknak céltáblául tűzi ki.”

Ismerve 1914-1920 eseményeit, könnyű a trójai jósnő, Cassandra személyét levelében magára öltő Kossuthban valóságos és hitelt érdemlő jövőmondót látni, de felfoghatatlan az a mélység is, amibe a megegyezés még évtizedekig tartó hiánya taszította volna az ország – nemcsak magyar – nemzeteit.

1867 februárjára az Andrássy Gyula vezette tárgyalóküldöttség és az országgyűlés megegyezésre jutott Béccsel minden közös ügy tárgyában, így 27-én az uralkodó kinevezte a magyar kormányt is. Andrássy nemcsak miniszterelnök, hanem honvédelmi miniszter (a cs. és kir. hadseregbe ágyazottan engedélyezett magyar honvédség feletti kormányfelügyelet ellátója) lett. Mellette *Wenckheim Béla*, *Lónyai Menyhért*, *Gorove István*, *Mikó Imre*, *Festetics György*, *Horváth Boldizsár*, valamint *Eötvös József* kapott megbízást. Utóbbi tárcafőnök jelentette a jelképes jogfolytonosságot, hiszen a Batthyány- és Andrássy-kormányban is ő töltötte be a vallás- és közoktatási miniszter szerepét. (Deák Ferenc sem ekkor, sem később nem vállalt semmiféle tisztséget, jutalmat, kitüntetést sem fogadott el a királytól.) Eötvös újbóli részvétele valamiféle jogfolytonosság szimbólumaként hatott. A másik jelképnek – de akár hagyománynak is – tekinthető történésként március 11-én szabadon bocsátották a budai várbörtönben raboskodó Táncsics Mihályt.

„Magyarország közjogának történelmében legfontosabb korszakot képez azon átalakulás, mely 1847-48-ban történt, mert e nélkül a kornak igényei s a fejlődő eszmék hatalma rég elsöpörték volna alkotmányunkat. [...] De az 1847 és 48-diki törvények ezen átalakulást be nem végezheték. Csak az alap volt letéve, s a további fejlődés a legközelebbi országgyűlés föladata lett volna. Maguk azon országgyűlésnek rendei [...] jelentették ki, hogy: »A jelen országgyűlést nem tartják hivatva lenni arra, hogy mindazon törvényeknek részletes kidolgozásába és megállapításába ereszkedjék, melyek a nemzet boldogságának fölvirágozására általában szükségesek, sőt úgy vannak meggyőződve, hogy törvény által meghatározván az alapokat, melyeken a képviseleti rendszer szerint néhány hónap alatt Pesten tartandó országgyűlés alakíttassék, mindazon törvényeknek alkotása, melyek az ország belbékéjének s a nemzet szabadságának biztosítása végett rögtön intézkedést nem kívánnak, az ezen Pesten tartandó nemzeti gyűlésre halasztassék.«” – ágyazott meg a jogfolytonosságnak Deák március 28-i országgyűlési beszédében.

Százötven éve, 1867. május 29-én a magyar képviselőház 209 igenlő, 89 nemmel szavazó és 83 tartózkodó képviselője elfogadta az új, dualista állam, az Osztrák-Magyar Monarchia létrejöttét (1867. évi XII. törvénycikk), amelynek két alkotóelemét csak az uralkodó személye és a közösnek elfogadott ügyek fűznek egybe, más tekintetben egymástól teljességgel függetlenek. (Az erről szóló törvényt – húsz nappal diadalmas pest-budai megkoronázása után – Ferenc József magyar királyként és osztrák császárként 1867. július 28-án szentesítette.)

Megalkotánk a kiegyenlítéssel egy államot, amely a miénk. Nem olyant, minőt áhitunk, s amellyel elégedet-

Ferenc József magyar királlyá koronázása (korabeli metszet)

tek lehetnénk, hanem olyat, minőt a körülmények engedének – fejtette ki Deák véleményét a legbensőbb híveinek. – De mit alkotánk: állam. A magyar nemzet állama, mely túl fogja élni a Habsburgok enyészetre ítélt impériumát. Nem jósolhatom évre, még évtizedre sem... , hogy mikoron fog széthullani e sivár birodalom, melyet öt történelmi múltú nemzet és hat önállásra törekvő nemzetiség belülről feszeget és szét is fog repeszteni. De meddig lehető, a magyar államnak, amit létrehozánk, erővel összetartania kell e monarchiát, hogy mit évszázadokon keresztül kisajtolának Magyarországból a birodalom és tartományainak gyarapítására, annak legalább hányadát visszaszerezhessük...”

A koronázási ünnepségről – betegségére hivatkozva – Deák távol maradt. Feljegyezték, hogy a kötelezően elrendelt ünnepi kivilágítást is megszegte. Pesten csak a Batthyány-kastély és az ő szállodai szobája ablakaiban nem pislálkolt este gyertya, mécses.

Ahogy egykori minisztertársa, „a turini remete”, Kossuth Lajos, ő is visszavonult az aktív politikai tevékenységtől. Lelkük mélyén mindketten tudták, hogy igazi esély teremtődött meg, s mindketten sejtették, félték, hogy a körülmények, az egymásnak feszülő, öntörvényű nemzeti indulatok egy vészes végzet felé sodorják az országot.

Az élet Deák kijelentéseit is igazolta. Több mint három évtizednyi páratlan polgárosodás, ipari, mezőgazdasági és kulturális fejlődés mehetett végbe.

A kiegyezés nem egyes személyek, hanem az akkor élt nemzedékek, a magyar nemzet történelmi léptékű műve volt. Fanyar mellékízt hordozó, kompromisszumon nyugvó új honalapítás – amely IV. Béla, tatárdúlás utáni ország-újjaélesztésével egyazon jelentőségű...

Amit szabadságharcával megvédeni nem tudott, annak legnagyobb részét legyőzöttként visszazserzte a nemzet. Az ország esélyt kapott belső állapotai, társadalma és közgondolkodása újrendezésére. Eötvös szavaival szólva *időt nyerhetett*. Történelmi bűn, hogy az új politikai garnitúra sok tekintetben elfecsérelte ezt az időt...

Deák ravatalára 1876-ban a kiegyezés nagy ellenfele, Kossuth is küldött egy mirtuszágat.

Hegedűs Sándor